

Perspektywy dla edukacji na terenach wiejskich z punktu widzenia demografii

Wstęp

Edukacja pozostaje bezsprzecznie w ścisłym związku z sytuacją demograficzną danego obszaru. Zależności między tymi sferami mają charakter dwustronny: z jednej strony sytuacja demograficzna określa możliwości edukacyjne (liczba, wielkość i rozmieszczenie placówek edukacyjnych), a z drugiej – warunki edukacyjne, jakość oraz skuteczność kształcenia wskazuje na atrakcyjność miejsca zamieszkania jako miejsca dobrej edukacji dla rodziców, którzy rozważają podjęcie decyzji na temat dalszych losów edukacyjnych swojego dziecka. Można uznać, że jest to jeden z ważniejszych czynników określających warunki podjęcia decyzji o pozostaniu lub emigracji z dotychczasowego miejsca zamieszkania.

Jednym z najważniejszych uwarunkowań rozwoju systemu edukacji w Polsce i w Europie w perspektywie długookresowej, są zmiany liczby i struktury wieku ludności. Zmiany te są efektem procesu starzenia się ludności zachodzącego z różnym nasileniem we wszystkich krajach europejskich. Zachodzące zmiany demograficzne mają również dalej idące konsekwencje, widoczne w prognozach demograficznych. Poniżej prezentujemy wyniki opracowane na podstawie scenariusza podstawowego prognozy demograficznej dla gmin na lata 2017-2030, opublikowanej przez Główny Urząd Statystyczny w 2017 r., która obejmuje okres do 2030 r. Była to kolejna już edycja z cyklu przeprowadzanych co 5 lat prognoz demograficznych, która opiera się na tworzonych szczegółowych scenariuszach dla dzietności kobiet i tym samym liczby urodzeń, współczynników umieralności oraz prognozach dla migracji opracowanych przy współudziale ekspertów demograficznych zajmujących się tymi obszarami. Istotną modyfikacją w stosunku do poprzednich prognoz, było ujęcie w prognozie perspektywy gminnej, co jest szczególnie istotne w kontekście planowania strategicznego w obszarze systemu edukacji, który opiera się o samorządy gminne. Ze względu na dużą zmienność współczynników demograficznych w czasie w poszczególnych gminach, podjęto również decyzję o skróceniu horyzontu prognozy do roku 2030.

W okresie od 2010 do 2017 roku w Polsce obserwowany był szereg negatywnych trendów demograficznych, które w znacznej mierze stanowią kontynuację zjawisk obserwowanych od ponad dwóch dekad. Po pierwsze, nastąpił ubytek ogólnej liczby ludności kraju, o ile bowiem w roku 2010 populacja Polski wynosiła 38,53 mln osób, to w roku 2017 liczyła ona 38,43 mln osób. Średnioroczna zmiana w tym okresie wynosiła -0,04%. Polska wpisywała się zatem w ogólniejszy trend obserwowany od kilku dekad w Europie Środkowowschodniej: jak wskazują dane Eurostatu, poza Czechami wszystkie państwa regionu ulegają wyraźnej depopulacji. Prognozowane przez GUS zmiany demograficzne dotyczą spadku dzietności, spadku umieralności oraz wydłużenia trwania życia. Efektem tego będzie starzenie się ludności, co dla systemu edukacji będzie miało konsekwencje dwojakie. Z jednej strony nastąpi spadek liczby dzieci i młodzieży w szkołach, a z drugiej strony starzeć się i zmniejszać będzie populacja nauczycieli.

Prognozowana liczba ludności dla wybranych kategorii demograficznych

Procesy demograficzne, w tym depopulacyjne mają silny związek z uwarunkowaniami przestrzenno-gospodarczymi danego regionu. Zauważalnym procesem jest **suburbanizacja**, czyli przenoszenie się ludności miejskiej do tzw. suburbii (podmiejskich wsi), co powoduje umiarkowaną depopulację miast. Zatem prognozowany wzrost liczby ludności w gminach wiejskich, generowany jest przez gminy leżące w sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich. Powszechne jest zjawisko, jakim jest **odpływ ludności z peryferyjnych gmin wiejskich** o charakterze rolniczym, (odległych od centrów miejskich i źle skomunikowanych), do ośrodków w których dochodzi do rozwoju sektora usług i nowoczesnych przemysłów wiedzy. W gminach wiejskich dochodzi ponadto do gwałtownego kurczenia się sektora rolniczego, przechodzącego strukturalne przekształcenia z tradycyjnego, drobnotowarowego rolnictwa w wysoko wyspecjalizowaną produkcję rolną. Obszary wiejskie, oddalone od ośrodków miejskich, turystycznych i innego typu „centrów społeczno-gospodarczego wzrostu”, na których w dodatku przeważają ziemie niższych klas, niemające wartości gospodarczej, podlegać będą zapewne gwałtownej depopulacji. Przy czym wyraźnie widać, iż spadek liczby osób w wieku przedprodukcyjnym dotyczy wszystkich kategorii gmin, i będzie znacznie wyższy niż ogólny spadek liczby ludności.

W poniższej tabeli przedstawiono wyniki prognozy demograficznej w ujęciu uwzględniającym rodzaj gminy (miejska, miejsko-wiejska i wiejska) oraz wybranych kategorii demograficznych (ludność ogółem oraz ludność w wieku przedprodukcyjnym), istotnych z punktu widzenia systemu edukacji.

Tabela 1 - Prognozowane zmiany liczby ludności dla wybranych grup

Rodzaj gminy	Kategoria demograficzna	Liczba mieszkańców w 2016 r.	Prognozowana liczba mieszkańców w 2030 r.	Prognozowany spadek liczby mieszkańców	Prognozowany spadek liczby mieszkańców w (w %)
Wszystkie gminy	Ludność ogółem	38 435 008	37 621 946	-813 062	-2,12%
	Ludność w wieku przedprodukcyjnym	6 897 894	6 454 044	-443 850	-6,43%
Miejskie	Ludność ogółem	18 563 529	17 605 048	-958 481	-5,16%
	Ludność w wieku przedprodukcyjnym	3 083 442	2 855 028	-228 414	-7,41%
Miejsko-wiejskie	Ludność ogółem	8 902 022	8 737 452	-164 570	-1,85%
	Ludność w wieku przedprodukcyjnym	1 652 752	1 527 001	-125 751	-7,61%
Wiejskie	Ludność ogółem	10 973 489	11 283 506	310 017	2,83%
	Ludność w wieku przedprodukcyjnym	2 165 732	2 076 075	-89 657	-4,14%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Prognoza ludności gmin na lata 2017 – 2030. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 2017

W założeniach prognostycznych dla gmin zostały uwzględnione tylko oficjalnie zarejestrowane migracje zagraniczne na pobyt stały. Ich liczba na poziomie gmin jest niewielka i w przypadku przeważającej większości gmin ma marginalne znaczenie dla przewidywanej liczby i struktury ludności. Analizując dane należy mieć zatem na uwadze uwagę faktyczną skalę migracji, nie ujętą w oficjalnych statystykach, przy czym w zakresie edukacji ma ona znaczenie mniejsze niż w np. w obszarze rynku pracy. Wynika to z faktu, iż dzieci objęte systemem edukacji muszą być ujęte w oficjalnej ewidencji ludności, w przeciwieństwie do osób dorosłych, które często żyją w znacznej odległości od miejsca oficjalnego zamieszkania.

Związki pomiędzy saldem migracji a wskaźnikiem liczby uczniów szkół podstawowych ma charakter dodatni¹, co oznacza, że ujemnemu saldu migracji towarzyszy np. niska liczba uczniów w szkołach podstawowych na 10 tys. ludności. Potwierdzać to może, że z danego terenu emigrują głównie osoby w wieku rozrodczym. Ogólny wniosek jest w tym przypadku taki, że silne, lokalne rynki pracy mają zdecydowanie większy potencjał do radzenia sobie z problemem depopulacji. Wynika to zarówno z większej możliwości pozyskania zasobów zewnętrznych dla rynku pracy poprzez migrację (zarówno krajową jak i zagraniczną) jak również zdecydowanie łatwiej jest zachęcić ludzi młodych do pozostania na danym terenie. Pozytywna sytuacja demograficzna, a zwłaszcza wysoka liczba dzieci w wieku szkolnym wpływa na możliwość stworzenia atrakcyjnych warunków realizacji obowiązku szkolnego przez samorządy. Już sama liczba uczniów wpływa na wysokość subwencji oświatowej otrzymywaną przez samorządy, co bezpośrednio wpływa na dostępność edukacji, strukturę placówek oświatowych oraz ich wyposażenie.

Prognoza wskazuje na spadek liczby osób w wieku przedprodukcyjnym, który dotyczy wszystkich kategorii gmin, który będzie znacznie wyższy niż ogólny spadek liczby ludności. Gminy wiejskie jako jedyna kategoria gmin charakteryzuje się w perspektywie najbliższych 10 lat przewidywanym wzrostem liczby ludności ogółem (o 2,28 % przy prognozowanej zmianie dla całego kraju o -2,12%), oraz relatywnie najniższym spadkiem liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym (-4,14%, przy prognozie -6,43% dla całego kraju).

Wpływ sąsiedztwa dużego miasta na prognozę demograficzną dla terenu wiejskiego

Największy spadek ludności, w tym ludności w wieku przedprodukcyjnym (główni „klienci” systemu edukacji) spodziewany jest w miastach i gminach miejsko-wiejskich. Z punktu widzenia statystyki ogólnej najlepsza sytuacja jest na terenach wiejskich. Czy jednak aby na pewno zaprezentowany obraz statystyczny jest aż tak optymistyczny? W ramach Think-tanku dla obszarów wiejskich postanowiliśmy bardziej szczegółowo przyjrzeć się temu zagadnieniu, czego efektem jest niniejsze badanie, w ramach którego gminy miejsko-wiejskie i wiejskie zostały podzielone ze względu na kryterium sąsiedowania z miastem na prawach powiatu. Następnie przeanalizowano prognozę

¹ Na podstawie wyników badania pn. „Wpływ depopulacji na perspektywę rozwojową województw: opolskiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego” będącego elementem projektu pn. Programowanie działań minimalizujących skutki depopulacji na przykładzie województw: opolskiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego

demograficzną² dla wszystkich JST szczebla gminnego w Polsce (2487 podmiotów). Główne wyniki analizy przedstawiono w poniższej tabeli:

Tabela 2 – Prognozowane zmiany liczby ludności dla wybranych grup w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich w podziale na kryterium sąsiedztwa z miastem na prawach powiatu.

Rodzaj gminy	Kategoria demograficzna	Liczba mieszkańców w 2016 r.	Prognozowana liczba mieszkańców w 2030 r.	Prognozowana zmiana liczby mieszkańców	Prognozowana zmiana liczby mieszkańców (w %)
Miejsko wiejskie przy miastach	ludność ogółem	1 156 756	1 230 593	73 837	6,38%
	w wieku przedprodukcyjnym	225 213	227 473	2 260	1,00%
Miejsko wiejskie nie przy miastach	ludność ogółem	7 747 282	7 508 889	-238 393	-3,08%
	w wieku przedprodukcyjnym	1 429 555	1 301 558	-127 997	-8,95%
Wiejskie przy miastach	ludność ogółem	2 722 351	3 036 065	313 714	11,52%
	w wieku przedprodukcyjnym	555 685	573 664	17 979	3,24%
Wiejskie nie przy miastach	ludność ogółem	8 253 154	8 249 471	- 3 683	-0,04%
	w wieku przedprodukcyjnym	1 612 063	1 504 441	- 107 622	-6,68%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie raportu: „Perspektywy dla edukacji na terenach wiejskich z punktu widzenia demografii” – CRSG 2019

Jak widać największy spadek ludności, w tym ludności w wieku przedprodukcyjnym jest spodziewany w gminach miejsko-wiejskich leżących w oddaleniu od dużych miast ale również wysoki spadek prognozowany jest dla peryferyjnych gmin wiejskich. W gminach wiejskich i miejsko-wiejskich leżących w obszarach funkcjonalnych dużych miast zarówno liczba ludności ogółem, jak i liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym będzie się w perspektywie najbliższych 10 lat zwiększać. Zatem prognozowany wzrost liczby ludności w gminach wiejskich, generowany jest przez gminy leżące w sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich. Potwierdza się jednocześnie fakt występowania zjawiska, jakim jest **odpływ ludności z peryferyjnych gmin wiejskich** najczęściej

² Na podstawie raportu: Prognoza ludności gmin na lata 2017 – 2030. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 2017

o charakterze rolniczym, (odległych od centrów miejskich i zazwyczaj źle skomunikowanych), do ośrodków w których dochodzi do rozwoju sektora usług i nowoczesnych przemysłów wiedzy.

Implikuje to szereg istotnych efektów z jakimi będzie musiał mierzyć się system edukacji. Skutkiem przewidywanych zmian demograficznych, z punktu widzenia trendów wiejskich podlegających depopulacji będzie konieczność prowadzenia działań dostosowawczych. Prognozy wskazują na konieczność łączenia placówek lub oddziałów edukacyjnych w istniejących placówkach. Jednak z punktu widzenia małych społeczności lokalnych likwidacja szkoły jest często rozwiązaniem wysoce niekorzystnym. Szkoła jest bowiem często jedynym miejscem aktywności społecznej, a jej likwidacja powoduje dalsze zmniejszenie się atrakcyjności demograficznej danego terenu, co skutkować będzie dalszą depopulacją obszaru. Jest to klasyczny przykład „pułapki depopulacyjnej”, ponieważ z danego terenu emigrują w pierwszej kolejności osoby w wieku rozrodczym, dla których zapewnienie dobrej edukacji dla dzieci jest priorytetem. Ponieważ edukacja jest to jeden z ważniejszych czynników określających warunki podjęcia decyzji o pozostaniu lub emigracji z dotychczasowego miejsca zamieszkania, warto zatem w pierwszej kolejności myśleć o nadaniu szkole dodatkowych funkcji, które zmniejszyłyby obciążenia związane z finansowaniem infrastruktury, zaś likwidować placówki jedynie w ostateczności.

Zmiana demograficzna oznacza również w perspektywie kilkunastu lat spadek liczby osób w wieku produkcyjnym, w tym w szczególności osób rozpoczynających swoją karierę zawodową, co przełoży się na liczbę nauczycieli. Przeciętny wiek nauczycieli będzie wzrastał, zarówno z powodu starzenia się obecnej grupy nauczycieli, jak i ograniczenia możliwości przechodzenia na wcześniejsze emerytury nauczycielskie. Sektor edukacji powinien zatem tworzyć atrakcyjne warunki zatrudnienia, aby zapewnić napływ do zawodu jak najlepszych absolwentów. Wśród rozwiązań stosowanych obecnie, należy pozytywnie ocenić inicjatywy związane z dostosowaniem oferty edukacyjnej do potrzeb lokalnego rynku pracy. Wobec wskazywanej wielokrotnie niskiej atrakcyjności ofert pracy na lokalnym rynku pracy dostosowanie oferty edukacyjnej do potrzeb lokalnych pracodawców wydaje się rozwiązaniem najskuteczniej zapobiegającym emigracji.

Z kolei wiejskie gminy „suburbanizacyjne” będą się borykały głównie z problemami natury infrastrukturalnej z uwagi mniejszy potencjał do inwestycji w edukację przy zwiększającej się liczbie uczniów. Ponadto będą musiały konkurować poziomem edukacji z sąsiadującymi ośrodkami miejskimi, zatem spodziewać się należy wzrostu potrzeb w zakresie edukacji (w tym zapewnienia kadry dydaktycznej). Zwłaszcza będzie to zauważalne na poziomie edukacji przedszkolnej i podstawowej, ponieważ im niższy poziom edukacji tym mniejsza mobilność edukacyjna, zatem

potrzeby te będą musiały być zaspokojone przez samorządy lokalne. W przypadku szkół ponadpodstawowych skłonność do podejmowania nauki w większej odległości od miejsca zamieszkania jest zdecydowanie większa, gdyż większą rolę zaczynają odgrywać takie czynniki jak prestiż czy profil danej szkoły. Ciekawym kierunkiem dalszych badań może być przeprowadzenie analizy dla wskaźników skolaryzacji dla gmin leżących w pobliżu miast, co pozwoliło by ocenić w jakim stopniu dzieci i młodzież „ucieka” do miast w celach edukacyjnych.

Warto zwrócić w tym miejscu uwagę na koszty związane z koniecznością dowożenia dzieci mieszkańców terenów wiejskich do szkół znajdujących się w dużych miastach. Nie chodzi w tym przypadku jedynie o koszty (ekonomiczne i środowiskowe) związane z transportem, ale również kwestie budowy więzi międzyludzkich zarówno w szkole, jak i w miejscu zamieszkania ucznia. Po pierwsze uczniowie dowożeni do szkół miejskich z terenów podmiejskich mają ograniczone kontakty z sąsiadami w podobnym wieku, którzy uczęszczają do szkół lokalnych, co rodzi może poczucie wyobcowania. Kolejnym zagrożeniem jest utrudniona integracja z rówieśnikami w szkole do której uczęszcza taki uczeń, ponieważ konieczność dojazdu i powrotu do domu mocno ogranicza w praktyce możliwość wspólnego spędzania czasu z rówieśnikami zamieszkałymi w mieście. Jest to zapewne kwestia warta dalszych badań w obszarze socjologii i psychologii edukacji, ponieważ w ramach dostępnych badań nie natrafiono na kompleksowe opracowanie tego problemu.

Zarówno w przypadku terenów wiejskich leżących w pobliżu miast, jak i tych peryferyjnych, stoją one aktualnie przed dużym wyzwaniem pod względem dopasowania systemu edukacji do bieżących trendów demograficznych. Prognozy demograficzne w perspektywie kilku, a nawet kilkunastu lat i są niezbędnym elementem, który powinien być uwzględniony w planach rozwojowych przez samorządy.

Wnioski

Najważniejsze wnioski jakie można wysunąć na podstawie wyników niniejszego badania są następujące:

- Efektem przewidywanych zmian demograficznych, z punktu widzenia terenów wiejskich podlegających depopulacji będzie konieczność prowadzenia działań dostosowawczych.
- Prognozy wskazują na konieczność nadanie szkołom nowych funkcji społecznych lub łączenia placówek lub oddziałów edukacyjnych w istniejących placówkach. Likwidacja szkół powinna być jednak ostatecznością.

- Zmiana demograficzna w perspektywie kilkunastu lat przełoży się na spadek liczby nauczycieli oraz wzrost ich średniego wieku.
- Wiejskie gminy „suburbanizacyjne” będą się borykały z problemami natury infrastrukturalnej (z uwagi mniejszy potencjał do inwestycji w edukację), oraz będą musiały konkurować poziomem edukacji z ośrodkami miejskimi.
- Efektem suburbanizacji będą rosnące koszty ekonomiczne i społeczne związane z dowozem dzieci do szkół.

Podsumowując wyniki niniejszego badania, należy podkreślić, iż prognozy demograficzne są dobrą wskazówką dla władz lokalnych, pokazującą potencjalny kierunek zmian. Wiedza o przewidywanej liczbie i wieku dzieci i młodzieży na terenie danej gminy pozwala na dość dobre przewidywanie potencjalnej liczby uczniów w perspektywie kilku, a nawet kilkunastu lat. Dodatkowa informacja o korzystaniu z usług edukacyjnych (np. liczba dzieci nie z rejonu, struktura edukacji ponadpodstawowej) pomaga w większym stopniu precyzować oczekiwania w zakresie systemu edukacji w danej gminie. Wykorzystanie danych prognostycznych może pozwolić na prowadzenie polityki edukacyjnej uwzględniającej przewidywane zmiany np. w zakresie struktury sieci szkolnej czy też zatrudnienia nauczycieli. Warto zatem z nich korzystać, przy tworzeniu lokalnych strategii zarządzania oświatą.

Finansowano przez Narodowy Instytut
Wolności – Centrum Rozwoju
Społeczeństwa Obywatelskiego
ze środków Programu Rozwoju Organizacji
Obywatelskich na lata 2018–2030

Projekt Think-Thank wyzwania dla rozwoju obszarów wiejskich jest finansowany przez Narodowy Instytut Wolności - Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego ze środków PROO na lata 2018-2030.